

Östbuletinen

Nr. 3, 2016, årgång 20

Innehåll

Sibirien mellan Moskva och Beijing <i>Malcolm Dixelius</i>	2
Östersjöfestivalen 2016. Frossa i festivalmusik <i>Hans Wolf</i>	8
Konstnär utan kompromiss <i>Olof Kleberg</i>	12
Nunnan på väg till Solovki <i>Manne Wängborg</i>	17

Sällskapet
FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Sibirien mellan Moskva och Beijing

Malcolm Dixelius, filmmakare och journalist

Dalai Lama och Valentin Rasputin

Vi visste inte att det var Dalai Lamas födelsedag när vi kom till Burjatiens huvudstad Ulan Ude. Men vi förstod det när vi fick veta att stadens största teater var bokad hela veckan för hyllningsaftnar till den tibetanske exilledarens ära. Jag och mitt resesällskap gick i stället till Ulan Udes största och nyaste buddhistiska helgedom, en *datsan* kallad Chambyn Chure, uppflugen på en höjd ovanför huvudstaden. Vi kom lagom i tid till den stora födelsedagsceremonin. När de tibetanska munkarna stämde upp sin hessa strupsång fick jag en märklig förnimmelse av att vara förflyttad till en plats fjärran från Putins Ryssland, en föraning om en ny historisk väg för Sibirien i en asiatisk kontext.

Det är nästan exakt fyrtio år sen jag först besökte Sibirien. Jag reste tillsammans med DN:s dåvarande korrespondent Disa Håstad, som skulle träffa staden Irkutsks store son, författaren Valentin Rasputin. Jag har två böcker i hyllan, som påminnelse om resan: Disas ”Samtal med sovjetiska författare” och Leonid Sjinkarjovs *Sibir – otkuda ona posjla i kuda ona idjot* (Sibirien – varifrån hon kom och vart hon är på väg. Sibirien är femininum på ryska, för den som undrar över titeln.) Besöket blev viktigt för min förståelse av Sibliens komplexa historia. Rasputin och jag umgicks regelbundet under ett par decennier. Jag översatte den dystopiska romanen ”Avsked från Matiora” och tog med Rasputin på en resa till Norrland, då vi under långa dagar i bilen utbytte jämförelser mellan våra hembygder. Den här gången kunde jag bara besöka Valentin Grigorjevitjs grav. Han gick bort i mars 2015.

Valentin Rasputins grav

Rasputins gärning handlade i mycket om naturen och det ursprungliga Sibirien. På mödernet hade han rötter i den tungusiska urbefolkningen. Det vilade något mystiskt över hans syn på naturen och hans miljöengagemang. I mina hemtrakter längs Norrlandskusten förfasade han sig över bruksskogens oändliga ruttmönster av kalhyggen och dystra granplantager, fjärran från tajgans genomskinliga lärkskogar och mäktiga cembratallar. Rasputin och jag gick så småningom skilda vägar, när han på 90-talet lärer sig med ultranationalister. Han tillhörde inte själv den värsta sorten, men lät sig naivt utnyttjas av andra.

Leonid Sjinkarjov var den store Sibirienkännaren, journalist, historiker och debattör. Boken från 70-talet är fortfarande läsvärd, men självklart präglad av sin tid. Framtidsvisionen är teknikoptimistisk och målar upp ett Sibirien som görs tillgängligt för sovjetmänniskorna genom fantasifull ny infrastruktur. Vad sådant kunde kosta räknade man inte med på den här tiden. Det fick man i stället lära sig handgripligen av Bajkal-Amurjärnvägen (BAM) Sovjets största infrastrukturprojekt alla kategorier. BAM slukade ensamt flera procent av Sovjetunionens BNP under 70- och 80-talen och fortsätter att vara ett förlustprojekt till denna dag. Sjinkarjov förblev aktiv som journalist i det moderna Ryssland och ägnade sig framför allt åt att skildra de sibiriska urbefolkningarnas svåra kamp för att överleva och bevara sin särprägel.

Den fråga som genast infinner sig är: vad skulle vårt samtal handla om idag, sommaren 2016? Vilket Sibirien skulle de beskriva för mig? Vilket Sibirien är det jag själv möter? Jag har varit i olika hörn av Sibirien under dessa fyra decennier och ofta känt mig hemma, både med naturen och människorna. Nu vädrar jag något väldigt annorlunda, obekant, men kanske oundvikligt: Sibirien återtar långsamt sin asiatiska identitet. Håller ett sådant påstående? Och vad skulle det i så fall innebära?

Klementij är en professionell burjatisk guide från Ulan Ude, amatörhistoriker och duktig på främmande språk. Ryska talade han hemma, engelska har han lärt sig å yrkets vägnar, tibetanska och mongoliska har han slagit i sig för sin tros skull. Han är den typiske, moderne burjaten som med stolthet utövar den buddhistiska läran. Det är hans viktigaste kulturella identitet i dagens Ryssland. ”När jag gick i skolan i Ulan Ude var det kanske bara fem procent av eleverna i min klass som var burjater. Då bodde alla burjater på landsbygden. Idag är 50 procent av befolkningen i Ulan Ude burjater”, säger han, ”och vi är det nordligaste folket som utövar tibetansk lamaism.”

Jag lär känna Klementij under en kryssning på Bajkalsjön, längs vars stränder den burjatiska nationen en gång uppstod. Vad jag lägger märke till är att hans berättelse om det moderna Burjatien låter olika när han talar med mig och när han samtalar med några ryska medpassagerare på samma båt. För ryssarna lägger han mer vikt vid den tidigare historien, shamanismen, som nu också utövas fritt, men som är så föråldrad att man kan se den som en historisk relik. Den är ingen kraft i det moderna samhället, den ingår inte i något internationellt sammanhang. Klementij har ett buddhistiskt radband med sig när vi besöker en nyligen anlagd stupa på en liten ö i Bajkalsjön, men han deltar inte i ritualen att vandra runt stupan, som om han inte vill beblanda sin egen buddhism med vår turistiska upplevelse.

Detta är innan vi besöker Ulan Ude. När jag ber honom berätta om sin hemstad inför vår förestående resa dit, börjar det gränsa till ett politiskt anförande. Det finns sprängstoff i hans passionerade plädering för Burjatien som en del av det buddhistiska samfund, som sträcker sig från Tibet i söder, via det inre av Kina till Mongoliet och Burjatien. Burjatien, förstår jag, är materiellt beroende av Moskva, men kulturellt är landet på väg i en annan riktning. Och Klementij ogillar det mesta i det moderna Ulan Ude. ”Du kommer att se en massa bilar, men det är inte något tecken på välstånd”, säger han uppgivet, ”alltihop bygger på lånade pengar”.

Sant är att det område som i rysk regionalpolitik kallas Östra Sibirien har haft det svårt under perioden efter Sovjetunionens fall. Västra Sibirien har i kraft av olje- och gasutvinningen sett ett betydande välstånd växa fram, så även det ryska ”Fjärran Östern”, kustområdet mot Stilla havet med Vladivostok som motor. Men det som ligger däremellan, *Krasnojarskij kraj*, *Irkutskaja oblast* och de tre republikerna Sacha (Jakutien), Tuva och Burjatien har stått och stampat utan att

få del av landets ekonomiska tillväxt. Vilket i sin tur också har lett till avfolkning och utflyttning.

Det är i detta ekonomiska vakuum som de etniska grupperna jakuter, tuviner och burjater tagit ett steg framåt i sina respektive republiker. Helt enkelt genom att flytta in i sina huvudstäder och genom att inta en mer framträdande roll i samhällslivet än på sovjettiden. Burjatien har också, från en låg nivå, börjat märka av en ökad levnadsstandard. Klementijs påstående att alltihop kommer från lånade pengar, tar jag med en nypa salt. I Ryssland är det dyrt att låna och ryssländare (av olika etnicitet) är långt mindre skuldsatta än vi själva.

En udda sevärdhet i centrala Ulan Ude är världens största Lenin-huvud (ovan), uppfört 1970 till 100-årsminnet av Vladimir Iljitjs födelse. Idag framstår minnesmärket som ett stycke sovjetnostalgi insvept i ett töcken av nymornad lamaism.

Nu är det alltså Dalai Lamas födelsedag, den 6 juli. Vi sätter oss på träbänkar längst bak i Chambyn Chure. Män och kvinnor springer om varandra ivriga att visa sin vördnad och frambara önskningar till den tibetanske ledaren, vars porträtt står i ett hav av blommor mitt i den stora salen. Framför porträttet lägger burjatiska kvinnor (och några få män) sidensjalar, mest blå och vita, som offertecken till den leende, glasögonprydda mannen. (Inga foton fick tas.) På ett givet tecken stämmer de tibetanska munkarna upp sin strupsång, ganska sövande för den oinvigde. Jag ser mig omkring. Så gott som bara burjater. Enkla, vardagsklädda, men absolut inte fattiga. Välmående, till synes tillfreds med tillvaron och sin tro. Bara ett uttryck för den kulturella mångfalden i Ryssland, eller ligger det verkligen ett potentiellt nationellt uppror i detta?

I varje fall måste detta vara en källa till oro för den ryska ledningen och dess relationer till Kina. Relationerna mellan den kinesiska ledningen och Dalai Lama är helt nedfrysta. Den version av buddhismen som han står för är på kollisionkurs med Kinas önskan om ett "harmoniskt" samhälle. Det kan omöjligt vara bekvämt för den ryska ledningen, om det uppstår en axel mellan Dalai Lamas anhängare i Tibet och burjaterna. Dels är det en intern konfliktrisk i Ryssland, dels blir ryska medborgare spelare i en intern konflikt i Kina, som den ryska ledningen inte vill bli inblandad i. Den politiska ledningen i Burjatien har hittills valt den pragmatiska vägen att visa stark lojalitet mot Kreml men samtidigt ge stor frihet åt både shamanism och buddhism i sin egen republik. Ett kuriosum är förstås att Burjatien också har den största samlade populationen av "gammaltroende" ryska ortodoxa, som tvångsförflyttades dit av Katarina den stora.

Så, är detta vad Rasputin och Sjinkarjov skulle ta upp till diskussion, om Sibiriens framtid kom på tal 2016? Jag hör tydligt Rasputin argumentera för rysarnas historiska rätt till Sibirien och hans oro för att hans egna trakter glömts bort av ledarna i Kreml. Jag tänker att Sjinkarjov talar med värme och förståelse om burjaternas och jakuternas stärkta självkänsla, samtidigt som han med rätta är pessimistisk när det gäller de mindre nomadfolken närmare den arktiska kusten. Deras öde är lika osäkert idag, som en gång under Tsarryssland eller Sovjetunionen.

Kinesernas roll

Men jag är övertygad om att det stora samtalsämnet skulle vara Kina. Det Kina, som långsamt och metodiskt äter sig in i det väldiga tomrum som heter Östra Sibirien.

Kineser i Irkutsk

En sommardag syns närvaron tydligt i Irkutsk. I det nyuppförda shoppingdistriktet, byggt i gammal sibirisk stil med tvåvånings trähus, verkar det vara fler kineser än ryssar. Varannan turist i Irkutsk är kines. Staden har redan en Chinatown med kinesiska affärsmän, som flyttat in i den stad som historiskt varit Rysslands port mot Kina. Jag hade förväntat mig en viss kinesisk närvaro, men inte denna tydliga dominans i gatubilden. Under vår drygt veckolånga rundresa på och kring Bajkalsjön, återigen kineser i varje by. När jag frågar lokalborna – både ryssar och burjater – ser de den kinesiska närvaron som nödvändig av ekonomiska skäl, men inte särskilt önskvärd. ”Kineserna är inte intresserade av Ryssland, de tar bara selfies för att visa att de varit på resa”, är en vanlig kommentar. Kanske uppfattar de helt enkelt inte Sibirien som särskilt ryskt, mer som ett potentiellt utrymme för Kina att utvidga sin ekonomiska och politiska makt.

Klementij, vår burjatiske guide, ser en långsiktig avsikt bakom den kinesiska närvaron. ”De är redan på god väg att ta makten i Mongoliet”, säger han, ”sedan står vi på tur”. Kineserna är erkänt skickliga förhandlare. Det har president Putin redan fått erfara, när han skrev sitt första stora gasavtal med Kina. Det var ryssarna som var ivrigast att sälja, kineserna gjorde klart att de köpte motvilligt, mest för att säkra sin egen export till Ryssland. Det blev rysk gas till reapris. Kina är idag så ekonomiskt överlägset Ryssland att det kommer att vara svårt för Ryssland att på lång sikt göra sin ”Eurasiska union” till en viktig partner för kineserna. Kineserna, däremot, ser säkert möjligheter att förhandla till sig viktiga råvaror från Sibirien, inte minst skog, som är en betydande bristvara i Kina. Den inneboende logiken är att Kina, med ekonomiska medel, är på väg att kapa åt sig åtminstone det ekonomiska initiativet i Östra Sibirien.

För Valentin Rasputin skulle detta vara slutet på det Sibirien som var hans livsgärning, det Sibirien som för honom var en oas för det ”ursprungliga” Ryssland. Ungefär som de gammaltroende i Burjatien nu har status som ett världsarv under Unescos beskydd. Det kan kanske behövas när den kinesiska närvaron ökar även på den sidan Bajkalsjön. Sjinkarjov skulle säkert – som jag själv – se det kinesiska inslaget som en historisk process. Inte nödvändigtvis slutet på Rysslands formella makt över Sibirien, men åtminstone en gradvis, oundviklig maktindelning, som dikteras av det faktum att det bara bor drygt 20 miljoner ryssar öster om Ural. Det är ungefär lika mycket som i en större kinesisk stad, mindre än Kinas årliga befolkningstillväxt.

För makthavarna i Kreml är detta scenario säkert både uppenbart och skrämmande. Men upptagenheten med det som sker i Ukraina och Mellanöstern stjäl hela uppmärksamheten internationellt. Det som samtidigt pågår i östra Sibirien är inte lika spektakulärt och framför allt en långsam process, som ännu inte lett till några synliga konfrontationer. I varje fall inte på den ryska sidan. I Mongoliet har det tidvis blossat upp oroligheter mellan majoritetsbefolkningen och den stora kinesiska minoritet som bor eller uppehåller sig i landet. Kinas

fortsatta agerande i det glesbefolkade, instängda Mongoliet kan ge en finger-
visning om vad som på sikt är att vänta även i Östra Sibirien.

Östersjöfestivalen 2016. Frossa i festivalmusik

Hans Wolf, journalist och musikkritiker

Sällan hittar man en så tydlig koppling mellan historia och kultur som när det gäller Östersjöfestivalen i Stockholm, i år inne på sitt fjortonde år: planerad i slutet av förra århundradet, verklighet precis i början av det nya, möjliggjord av öppningen över Östersjön och de baltiska ländernas självständighet för ett kvartssekel sedan. Hur det kunde se ut innan har berättats i *Baltic Worlds*, *Världen österut* och *Östbulletinen*.

Det visade sig att Östersjöfestivalen med blandningen av musik, miljö och samhälle överlevde den omedelbara nyhetens behag. Den ökade rörelsefriheten för människor och idéer har blivit bestående. Och hur viktig den har varit, är och förhoppningsvis förblir betonades inte minst av diplomater, forskare och journalister under festivalens seminarier i Radiohuset, arrangerade i samarbete med Utrikespolitiska institutet. Det gäller turister, politiker och inte minst kulturfolk.

Men det finns stenar på vägen. 90-talets förhoppningar har urholkats av de politiska händelserna. Utvecklingen i Ryssland har medfört att kalla vindar dragit in i festivalen. En av dess grundare, dirigenten Valerij Gergiev, har sedan några år tillbaka kritiserats för att ha stött Putinregimen. I en av P1:s nyhetsmorgnar försökte SR:s Fredrik Wadström knäcka ett Columbi ägg: Gergievs viktigaste konsert var den han inte dirigerade, i det annekterade Sevastopol på Krim. Wadström uppgav att krafter var i rörelse för att få honom dit med Mariinskij-teaterns orkester. Deras konsert i Palmyra i maj sedan den fruktansvärda IS tvingats därifrån framstår då som ett något mindre kontroversiellt projekt, även om Putin och ryska styrkor framträdde på storbildsteve i samband med konserten. Att Gergiev sedan förra hösten är chefsdirigent för Münchner Philharmoniker har inte gått spårlöst förbi politiskt men dock accepterats utan större turbulens – utnämningen skedde redan 2013.

Gergiev med svenska Radiosymfonikerna. Foto: Mattias Ahlm.

Efter förra årets Östersjöfestival kunde dock frågan ställas om hans musikaliska storhetstid möjligen var förbi. Något helt klart svar gavs inte vid årets Prokofjev-konsert i Berwaldhallen med Mariinskij-orkestern. Det hade funnits mer att hämta av suggestiv klanglig nyansering i Prokofjevs tredje symfoni från 1928, byggd på teman i den märkliga operan ”Den brinnande ängeln”. Men redan dagen därpå kom ett uttryckligt besked med svenska Radiosymfonikernas ”Sjostakovitj-frossa”. Många undrade hur det kom sig att fjärde symfonin spelades igen, så snart efter Esa Pekka Salonens framförande under Östersjöfestivalen 2014. Men symfonin kan verkligen öppna sig åt olika håll. Dess konfliktladdade historia tecknades i Östbulletinen 2014, nr. 3. Symfonin måste dras tillbaka 1936 och kunde uruppföras först under ”tövädret” 1961. Salonens tolkning hade en tillspetsad detaljrikladhet och tydliga kontraster, något av ”artisterna i cirkuskupolen, rådlösa”. Gergiev frammanade ett vulkanutbrott, en eruption som skakade både salens väggar och lyssnarnas inre för att till slut ge plats för ett ödelagt landskap där ingenting längre kan gro. Salonens spännande intellektuella upplevelse stod mot Gergievs omtumlande emotionella. Båda har spelat in symfonin på cd.

Det blev tillfälle under festivalen att jämföra Sjostakovitjs både djupt personliga och brett episka tonspråk förankrat i tidshändelserna med Prokofjevs tekniska briljans, uppfinningsrikladhet och – under exiltiden – öppenhet för musikaliskt nytänkande. Ännu ett lysande prov på Sjostakovitjs koppling till sin samtid är första violinkonserten, skriven 1948 men uruppförd först två år efter Stalins död.

Den spelades på festivalen av den ryska violinisten Alena Bajeva med en tonbildning som bar ut det återhållsammaste pianissimo på glödbädd. Polska Baltiska Filharmonin, bildad i Gdansk 1945, gjorde under ledning av den holländske dirigenten Ernst van Tiel all rättvisa åt den skugglika och mardrömsartade musiken. Det räcker inte med att konstatera att den inte motsvarade de krav som Zjdanov ställde på Sovjetmusiken i det beryktade kulturdekretet från just 1948. Det finns ett annat samband: året var inledningsfasen till Stalins ”antikosmopolitiska” kampanj, där till slut judiska läkare bland annat beskylldes för att ligga bakom Zjdanovs död i augusti 1948. Denna antisemitiska kampanj har kallats ”Stalins sista brott”. Och just när detta inträffar fyller Sjostakovitj i sin privata kammare konserten med judisk klezmermusik.

När Prokofjev skrev musik till Sergej Eisensteins film ”Alexander Nevskij” 1938 var han visserligen sedan några år tillbaka i hemlandet, men han hade nyligen varit i USA och besökt filmstudior i Hollywood. Musikens tillkomst har en del absurda inslag. Stalin ringde till produktionsgruppen mitt i natten och begärde att få inspelningarna från repetitionerna för godkännande. Prokofjev själv låg och sov och väcktes inte. Omkring tio minuter av musiken blev kvar på ett arbetsbord och kom inte med i filmen, eftersom de inte var godkända av Stalin. Man påminns om när Stalin just hade hört Maria Judina spela Mozarts 23:e pianokonsert i radio och ringde mitt i natten för att få inspelningen. Men det fanns ingen, det var en konsertutsändning, så Maria Judina fick väckas för att spela in konserten!

Tämligen omgående omvandlade Prokofjev sin filmmusik till en kantat för orkester, kör och mezzosopran. Den spelas inte ofta men framfördes under Östersjöfestivalen i Berwaldhallen under ledning av Stockholmsoperans chefsdirigent Lawrence Renes med Kungliga Hovkapellet, Operakören och den ryska mezzosopranen Olga Borodina. Det var en glansfull instudering med en utmärkt kommunikativ solist, och musiken tålde förvisso förflyttningen till konsertsalen från biohögtalarna. Det lär ha uppstått en hel del problem med ljudtekniken i samband med den ursprungliga filmens redigering.

Mezzosopranen Olga Borodina och Hovkapellet i Prokofjevs "Alexander Nevskij". Foto: Martina Holmberg.

Texten är ett samarbete mellan regissören och den hårt partitrogne författaren Pjotr Pavlenko. Den tämligen plakatartade skildringen av hjälten Alexander Nevskijs bravader i kampen mot svenskarna och mot tyska orden i försvaret av Novgorod på 1200-talet hade egentligen mer varit på sin plats under det stora fosterländska kriget. Då skrev Prokofjev sin opera "Krig och fred" som hade premiär just när de västallierade inlett invasionen i Normandie.

Nästan genomgående höll årets Östersjöfestival mycket hög kvalitet, och det märktes ingen generell tendens till avmattning, snarare tvärtom. Undantaget var den nutida polacken Henryk Góreckis (1933-2010) fjärde symfoni. Hans tredje symfoni blev en stor publikframgång med en skivförsäljning som nådde pop-musikupplagor. Det var oturligt för Polska Baltiska Filharmonin att den avslutade sin konsert med fjärde symfonin som efterlämnade en fadd och oentusiastisk stämning. Inledningens brutala upprepningsteknik stod bara och stampade och fortsättningen verkade rätt löst sammanfogad.

De flesta musiker under festivalen kommer från Östersjöområdet, som till exempel den bejublade Lettiska radiokören med nutida baltisk musik. Det betyder inte nödvändigtvis att repertoaren kommer från Östersjöregionen. Finlands Nationalopera framförde Richard Strauss opera "Elektra" konsertant under Salonens ledning med Nina Stemme i titelrollen.

Men visst kan man hitta vägar österut i fransmannen Olivier Messiaens väldiga tablå "Turangalilasymfonin" från 1948 (igen!) – och hos pianosolisten när

symfonin spelades i Berwaldhallen. Titeln är nämligen sammansatt av två sanskritord för tidsflöde (turanga) och spel (lila). De sammanfattades på ett lysande sätt av Esa Pekka Salonen med Radiosymfonikerna. Den kinesiska pianisten Yuja Wang måste nämnas för sitt kristallklara och dramatiska pianospel, inte minst i den just avspänt flödande satsen ”Le jardin du sommeil de l’amour”.

Och så fanns tanketrådar mellan å ena sidan den unike dirigenten Gustavo Dudamels gästspel med hans berömda venezolanska ungdomsorkester Simon Bolivar, och å andra sidan ett av UI:s seminarier, där frågan väcktes om det fanns något gott att säga om rysk kulturpolitik. SR:s Moskvakorrespondent Maria Persson Löfgren nämnde då den tidiga skolningen i konstmusik och intresset för den bland ungdomar i Ryssland. I Sverige har de estetiska ämnena motvind liksom de kommunala musikskolornas en gång berömda insatser; ingen undervisning sägs nu finnas i skolorna. Visst var det ett ungdomligt inslag i den nästan genomgående fulltaliga Berwaldhallens publik. Men man måste bredda vägarna dit.

Konstnär utan kompromiss

Olof Kleberg, redaktör och moderator

Vår tids främste ryske skulptör gick bort i augusti, 91 år gammal. Han blev en världskänd konstnär – men i Sverige gjorde han sig ändå mer förtjänt av sitt namn: Okänd? Jo, han hette ju så på ryska: Ernst Neizvestnyj. Såvitt jag kunnat se uppmärksammade inga större svenska tidningar hans bortgång.

Han var en mångsidig konstnär, grafiker, målare men främst skulptör. I Sverige finns det sedan 1987 ett museum med hans konst, i det lilla stationsområdet Uttersberg i nordöstra Västmanland, där galleriägaren Astley Nyhlén under många år upplät en sommarateljé till Neizvestnyj. Vid Västerås stadshus står statyn ”Fragment av en kentaur”. Konstakademien valde in honom som utländsk ledamot 1986.

Ernst Neizvestnyj brottades hela sitt konstnärsliv med att gestalta kampen mellan liv och död, människa och teknik. Människans kamp och lidande och svåra väg till frihet fanns med i allt han gjorde.

Han präglades starkt av sina krigsupplevelser. Bara 17 år gammal gav han sig som frivillig ut i kriget mot Nazityskland. Alldeles i slutet av kriget, i Österrike på våren 1945, sårades han svårt, en kula rev upp ett stort hål i bröstet, han dödförklarades och tilldelades postumt Röda Stjärnans orden. Men när sjukvårdarna kastade ner honom i gropen för döda, vaknade han till av smärtan och återupplivades, har han berättat. Krigsbyråkratin hade redan registrerat honom som död – det tog en tid innan han förklarades levande.

Motivet, den lidande människan, smärtan, hålet, hoppet trots allt, detta har följt med i hela hans skapande. Inte underligt att den dikt han satte högst var Pusjkins ”Profeten”, där en människa i öknen angrips av en ängel:

Och med sitt svärd han skar mitt bröst
Och drog ur kroppen fram mitt hjärta;
Ett kol med all dess vita glöd
Han satte i det öppna bröstet.

(Lars Erik Blomqvists översättning i ”Rysk dikt från Derzjavin till Brodsky”, 1989)

Neizvestnyjs konst var en kamp för konstnärlig rörelsefrihet. Han var en kompromisslös individualist. Jag kan inte anpassa mig till någon grupp, jag är en absolut outsider, har han sagt.

Hans mål var att skapa ett helhetsverk som skulle skildra människans livssituation, kallat ”Livets träd” eller ibland ”Människans hjärta”.

Han fick en uppenbarelse redan 1956, har han berättat, då han allvarligt funderade på sin framtid. Möjligheterna att få ställa ut tycktes stängda:

En natt, plötsligt, såg jag ”Livets träd”. Jag vaknade med ett färdigt beslut... Formen med trädets krona och formen på hjärtat var klara för mig... Jag fick en modell som gav mig möjlighet att arbeta mot ett enda mål.

”Livets träd”, denna mytiska, mångkulturella symbol för liv och överlevnad, hade han tänkt som en 150 meter hög skulptur med sju spiraler som roterar runt ett mänskligt hjärta. Inne i skulpturen skulle det finnas gallerier med hans konstverk, öppna för besökare. Det skulle bli ”en hyllning till människans själ och människans kunskap”, som visar hur det andliga är oskiljaktigt från logik och vetenskap. Han lyckades aldrig slutföra detta storverk men däremot många delar: stora, expressionistiska skulpturer, målningar och grafik.

Bekant utanför konstkretsar blev Neizvestnyj 1962, då en modernistisk konstutställning fick öppna i Manegen i Moskva. Kommunistpartiets mäktige ledare Nikita Chrusjtjov infann sig och blev mäkta upprörd: detta var ju inte uppbygglig sovjetisk konst. Neizvestnyj svarade till de närvarande partikoryféernas bestörtning: ni är visserligen premiärminister – men här vid min konst är det jag som är premiärminister! Sedan utbröt en diskussion dem emellan som varade uppåt en hel timma.

Kanske var mötet en provokation, arrangerat av konservativa kulturaktiva inom kommunistpartiet, funderade Neizvestnyj senare. Chrusjtjov tycks hur som helst motvilligt ha blivit imponerad – och avslutade enligt Neizvestnyj sitt Manegebesök med att säga:

Ni är en intressant person, jag gillar folk som ni. Men inom er finns både en ängel och en djävul. Om djävulen segrar så kommer vi att krossa er. Om ängeln segrar ska vi hjälpa er.

En ganska träffande analys, får man säga. Neizvestnyjs hela skapande är ju en gestaltning av motsättningar, kampen mellan ont och gott, mellan kött och andlighet.

Efter att Chrusjtjov hade avsatts 1964 tog han vissa kontakter med konstnären. I sitt testamente bestämde han 1971 att just Neizvestnyj skulle gestalta hans gravsten. I en intervju för en rysk tidning, omtryckt i *Moskovskij Komsomolets* 10 augusti 2016, har konstnären berättat:

Chrusjtjovs släktingar kom till mig, förtvivlade. Myndigheterna vill inte att Nikita Sergejevitj ska få ett monument, vi vågar inte stå på oss, klagade de. Ni måste gå högt upp, sa jag. Nikitas fru Nina gick då med mitt utkast till Kosygin, premiärministern. ”Men vad ska jag göra?”, frågade han lite vill-

rådigt. ”Tycker familjen om det här?” ”Jo, mycket”, svarade Nina – och Kosygin skrev på utkastet.

Nu står Chrusjtjovs gravsten på Novodevitji-kyrkogården i Moskva, svart granit och vit marmor som omger hans huvud som ser strängt ut från ena sidan men ler från den andra. Makten och människan, menade Neizvestnyj.

En annan märklig skulptur av en annan sammansatt person är hans porträtt (nedan) av kompositören Dmitrij Sjostakovitj från 1976, året efter dennes död. Halva huvudet är svart, den andra, högra hälften är röd.

Under 1960- och 1970-talen var Ernst Neizvestnyj visserligen i stort sett förtigen officiellt. Men i unga konstnärskretsar och bland intellektuella var han mycket uppmärksammad. Både för sin envetna skaparkraft, helt vid sidan av de socialistisk-realistiska idealen, och för sin kompromisslöshet i arbetet utanför institutionerna. Han arbetade under mycket kärva villkor i en mycket liten ateljé och fick samla ihop skrot och överblivet material till sina skulpturer.

Om detta berättar den brittiske konstkritikern John Berger livfullt och inte helt okritiskt i sin bok *Art and revolution, Ernst Neizvestny and the Role of the Artist in the USSR*, som han publicerade redan 1969. Då var Neizvestnyj så gott som okänd i väst. Berger skildrar den radikala sovjetiska konsttraditionen, som hade förkvävts, och kopplar Neizvestnyjs konstnärskap tillbaka till 1920-talet.

Det är alltså en mycket läsvärd bok – men man märker att den utgavs 1969. Kolonialismens fall och Vietnamkriget ligger nära och Berger vill tolka Neizvestnyjs konst som en solidaritet med de lidande i tredje världen och som ett led

i kampen mot imperialismen. Han hade knappast tillfrågat Neizvestnyj själv som genom hela sitt liv kämpade för konsten och mänskliga värden men stod utanför all politisk kamp.

Konstnären fick nästan inga offentliga beställningar – ett undantag var fasaden till kommunistpartiets byggnad i Turkmenistans huvudstad Asjchabad (numera Statsarkiv) och skulpturen ”Prometheus och världens barn” i ett pionjirläger på Krim. ”Men partitoppar köpte allt en del av mina skulpturer, inte minst kulturministern Nina Furtseva som officiellt förföljde mig”, har han senare avslöjat.

Utomlands gick det lite bättre. I Belgrad fick han utforma två större skulpturer. Till Assuan-dammen skapade han ”Lotusblomman” 1971, en 75 meter hög symbol för vänskapen mellan Sovjet och Egypten.

Han tröttnade på motståndet och trakasserier i Sovjet och emigrerade till väst 1976, inte av politiska skäl utan av konstnärliga skäl, betonade han. Allt han hade skapat där beslagtogs då. Året därpå slog han sig ner i New York där han etablerade en stor ateljé på Shelter Island. Och från 1977 fick han alltså en sommarateljé hos Astley Nyhlén i Uttersberg, som tidigare hade hjälpt honom att smugla ut grafikblad från Sovjet.

Först efter Sovjets fall kom ett visst ryskt erkännande: 1996 invigdes den 15 meter höga ”Sorgemasken” ovanför staden Magadan, en förvisningsort i nordöstra Sibirien, till minne av offren för utrensningarna i Sovjet. Ett liknande minnesmärke i Vorkuta kom aldrig att realiseras. Ett annat monument över Stalintidens terror står sedan 1996 i Kalmuckiens huvudstad Elista – ett monument över deportationen av kalmuckerna 1943. Till parken vid FN:s kontor i Genève donerade Ryssland 1997 skulpturen ”Den stora kentauren”, hälften djur, hälften människa, ett återkommande motiv hos Neizvestnyj.

På Bolsjaja Ordynka i Moskva står sedan år 2000 statyn ”Återfödelsen”. Och 2004 placerades en sju meter hög skulptur, ”Livets träd”, vid ingången till gångbron Bagration över Moskvafloden. Man kan se det som en modell för det storkonstverk som han aldrig kunde förverkliga. Ett museum öppnades 2013 i hans hemstad Jekaterinburg i Ural.

Denne världskonstnär fick jag tillfälle att möta i Umeå i augusti 1978. Han ställde ut på Lilla galleriet, där ägarna Greta och Ernst Lindholm hade hjälpt till med smugglingen av hans grafik och kunnat ställa ut hans bilder redan 1970.

Ernst Neizvestnyj var själv med på vernissagen och jag kunde då intervju honom för tidningen Västerbottens-Kuriren. Han gav ett väldigt kraftfullt dynamiskt intryck. Man kunde lätt förstå att detta var en person som inte väjde för någonting. Han inskräpte:

Ni i väst fattar inte vad frihet är för ni har den omkring er. En konstnär kan sprängas inifrån om han inte får utlopp för sin skaparkraft!

Ett annat yttrande har etsat sig fast i mitt minne från detta möte 1978: ”I Sovjet råder det en antiintellektuell atmosfär och en provinsiell heroism som beskär friheten”, sa han som förklaring till att han lämnade Sovjet. Så sorgligt att denna beskrivning stämmer så bra på nytt, i Putins Ryssland.

Nunnan på väg till Solovki

Manne Wängborg, ambassadör

När vi åkte över till Solovki (se artikel i Östbulletinen, nr 2, 2016) gick vågorna höga, det blåste halv storm och mina allt blekare reskamrater höll för säkerhets skull till ute på däck. Jag satt inne och slog mig ner bredvid en ensam svartklädd nunna. Hon kom från Kazan-klostret i centrala Jaroslavl, där hon varit i 15 år. Nu skulle hon till munkklostret på Solovki, som är ett vallfartsmål för ryskortodoxa. Det var en gammal dröm som gått i uppfyllelse. Hon hade stått i kö flera år, men nu var det äntligen hennes tur. Abedissan hade avgörandet i sin hand. Av fyra veckors ledighet skulle nunnan tillbringa tre på Solovki.

Vad skulle en nunna från Jaroslavl ha för sig hos munkarna på Solovki? Hon visste inte var hon skulle bo men litade på att man skulle anvisa henne en sängplats eller vad hon skulle hjälpa till med. Hon var redo att städa, baka, sjunga i kör eller bistå med andra sysslor som kunde behövas. Hennes dröm var att få chans att sköta klockringningen. Det gjorde hon i Jaroslavl, men där hade de små klockor; det räckte med två händer och fotpedal.

Hon var tidigare gift och hade en 28-årig son som skjutsat henne hela natten ända från Jaroslavl, där han arbetade som bilförsäljare. Under kommunisttiden hade hon varit Komsomol-ledare. Det ångrade hon nu. ”Jag har bytt ideologi”, förklarade hon med ett tandlöst leende.

Kyrka och kloster i Jaroslavl. Foto: Ingmar Oldberg

På klostret sov hon bara fyra och en halv timme per natt och steg upp 04.30. Varför? Jo, "det var så mycket att göra." Varje morgon 04.30 satte hon en deg på tio kilo mjöl. Medan degen jäste ledde hon en liten kör – tre damstämmor – under morgonbönen. Därefter återvände hon till degen och bakade nattvardsbröd.

Hon betjänade 50 kyrkor och kloster i och runt Jaroslavl. Detta var förklaringen till att hon, utöver abedissan bara hon, hade tillstånd att löpande använda mobiltelefon. Hennes många kunder måste ju kunna få kontakt med henne för beställningar och leveranser. På så vis var det också enkelt för hennes son att nå henne. Han bara slog en signal på väg hem från jobbet på bilfirman när han ville besöka sin mor på klostret.

Vad tyckte då sonen om att hans mor bytt bana och gått i kloster? – ”Nja, det gillar han inte riktigt. Men jag känner att jag gör rätt. Det här är min kallelse”, svarade nunnan, som därmed drar sitt strå till stacken i det postsovjetiska Rysslands pågående av-ateismisering och re-ortodoxisering.

Östbulletinen, nr. 3, 2016, årgång 20

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt
Centralasien

Tryckt i Stockholm 2016.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar
Oldberg

Östbulletinen utkommer med fyra
nummer per år och kan rekvireras i
utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-
0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726
Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns
tillgängliga på Sällskapets hemsida:
<http://www.sallskapet.org>